

Ольга Лось

*Національний університет
«Києво-Могилянська академія»*

ДІАЛЕКТНА ЛЕКСИКА У РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОМУ АКАДЕМІЧНОМУ СЛОВНИКУ ЗА РЕДАКЦІЄЮ А. КРИМСЬКОГО ТА С. ЄФРЕМОВА

Стаття присвячена аналізу діалектної лексики у російсько-українських словниках 20-х рр. ХХ ст., зокрема одиницям цього типу у російсько-українському академічному словнику за редакцією А. Кримського та С. Єфремова. За результатами дослідження діалектна лексика у цих словниках подана обмежено, не завжди маркована, основну її частину складають слова, що належать до південно-західного наріччя української мови. У російсько-українському академічному словнику за редакцією А. Кримського та С. Єфремова діалектні одиниці подані і описані ширше порівняно з іншими російсько-українськими словниками.

Ключові слова: діалектна лексика, російсько-український словник, академічний словник.

The paper focuses upon the analysis dialect words in the of the Russian-Ukrainian dictionaries of the 1920s, in particular units of this type in the Russian-Ukrainian academic dictionary by A. Krymsky and S. Yefremov. According to the results of the research, the dialect words in these dictionaries is limited, not always marked, the main part of which is composed of words belonging to the southwestern dialect of the Ukrainian language. In the Russian-Ukrainian academic dictionary by A. Krymsky and S. Yefremov dialect words are described more widely than in other Russian-Ukrainian dictionaries.

Key words: dialect words, Russian-Ukrainian dictionary, academic dictionary.

Діалектна лексика, будучи однією з форм вияву національної мови, є її важливою складовою. На початку ХХ ст. діалектна лексика української мови ще не була ґрунтовно досліджена. У наукових колах найбільшим авторитетом користувалася праця К. Михальчука «Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичини», видана 1872 р. У цій праці була подана розгорнута класифікація українських говорів з докладною характеристикою їхніх фонетичних і морфологічних ознак. К. Михальчук поділив усю українську мовну територію на три наріччя: українське, поліське і червононоруське (русинське). Всі наступні спроби класифікації українських діалектів зводилися переважно до уточнення згаданої класифікації [1, с. 29].

Важливою особливістю вивчення діалектної лексики української мови на початку ХХ ст. є зосередження уваги на південно-західних діалектах. Підтвердження цієї тези зокрема можемо простежити у праці Т. Кульчицької «Українська лексикографія ХІІ-ХХ ст.: Бібліографічний покажчик» – з 1900 до 1940 р. було видано 17 праць присвячених діалектам південно-західного наріччя, жодної праці, пов'язаної з північним наріччям, і лише одна, присвячена діалектам південно-східного наріччя.

Матеріал російсько-українських словників 20-х рр. вказує на обмежене включення діалектної лексики до словників цього типу. Практична спрямованість таких праць вимагала уважного відбору найбільш вживаних слів. До невеликих кишенькових

словничків на кілька тисяч одиниць, наприклад за ред. І. Перебенді (1918), за ред. П. Терпила (1918) регіональні слова не потрапляли. У більших словниках, наприклад, за ред. О. Ізюмова; М. Йогансена, М. Наконечного, К. Німчинова, Б. Ткаченка; Г. Сабалдира, виданих у 1926 р., діалектні одиниці подекуди подані, однак без маркування:

- **ТУПИК** – 2) (*глухой заулук*) сліпий завулок, зазубень, -бня (російсько-український словник за ред. О. Ізюмова, с. 592);
- **ЗА́ЗУБЕНЬ**, бня, чол. - 4. *діал.* Тупик. *Туди не було проїзду, економія стояла в зазубні* (Олексій Кундзіч, *Пов, і нов., 1938, 270*) (Словник української мови в 11 томах. — Том 3, 1972. — с. 129.);
- **ТЫКВА** – габуз, -за, кабак, -ка (російсько-український словник за ред. О. Ізюмова, с. 592);
- **КАБАК** 2, а, чол., *діал.* Гарбуз. — Не кабак же в мене на плечах, а голова, та ще й неабияк! (Михайло Коцюбинський, I, 1955, 119) (Словник української мови в 11 томах. — Том 4, 1973. — с. 63.);
- **ВЗБУЧКА** – прочуханка, халазія (російсько-український словник за ред. М. Йогансена, М. Наконечного, К. Німчинова, Б. Ткаченка, с. 27);
- **ХАЛАЗІЯ**, і, жін., *діал.* Прочухан. — *Зевес не дурно похвалявсь; Получиши добру халазію* (Іван Котляревський, I, 1952, 81); *Розійшовся чоловік із чортом — і байдуже собі: гуляє по шинках, розходжує з музикою по ярмарках, а чортяка тим часом готує йому добру халазію* (Олекса Стороженко, I, 1957, 53) (Словник української мови в 11 томах. — Том 11, 1980. — с. 13.);

Матеріал словників, де система ремарок була опрацьована краще, свідчить про включення у ці словники передусім одиниць, до належать до південно-західного наріччя. Наприклад, у списку ремарок російсько-українського словника за ред. С. Іваницького та Ф. Шумлянського (1918) на позначення регіональної лексики подана лише ремарка *гал.* – галицьке слово. Аналогічне явище спостерігаємо у і російсько-українському академічному словнику за редакцією А. Кримського та С. Єфремова. Діалектна лексика представлена у ньому доволі широко, маркована низкою позначок, однак майже 70% таких одиниць належать до південно-західного наріччя.

Ремарка	Кількість одиниць
<i>диал., діалект.</i> – діалектизм	746
<i>зап.</i> – <i>западное украинское слово</i>	822
<i>гал., галицк.</i> – <i>галицкое слово</i>	698
<i>гуц.</i> – <i>гуцульское слово</i>	9
<i>правобер.</i> – <i>правобережное слово</i>	2
Всього	2277

На позначення слів південно-західних діалектів використано чотири спеціальні ремарки, крім того, частина з них також подана з ремаркою *діалектне*:

- **ДА́ЖЕ** – навіть, аж, (*диал.*) ажень (російсько-український академічний словник, с. 267);
- **ЖЕЛА́НИЕ** – бажання, хотіння, хіть (*р.* хóти, *часто діал.* хіті) (російсько-український академічний словник, с. 371);
- **ЗЕЛЁ́НЫЙ** – 1) (*зелёного цвета*) зелений, ярий [Яра рута]; **-НЯЯ** *краска* –зелена фарба, зелі[é]нка,

(диал.) дзелénка. (російсько-український академічний словник, с. 538).

Більшість діалектних одиниць у російсько-українському академічному словнику подана без вказівки на місцевість, де вони були зафіксовані. Лише кілька одиниць паспортизовані з посиланням на область, де вживаються:

- **заштилёть** – заштилюва́ти, вщухнути, збезвітри́т и. -штилёло – заштилюва́ло, вщухло, безві́т ря настало, (диалект.) буна́ца настала (Херсонщ.);
- **избыва́ть, избы́ть** – 2) (отделяваться, избавляться от кого, чего) збува́ти, збу́ти що, збува́тися, позбу́тися ко́го, чо́го, відкара́скуватися, відкара́скатися від ко́го, від чо́го. *Стыда не -бу́ду* – соромá не (по)збу́дуся (диал. не скуплю́ ся) (Харківщ.).

Загалом діалектна лексика, подана у російсько-українському академічному словнику, охоплює доволі широке коло вживання, наприклад:

1. Назви тварин і рослин:

- **за́яц** – 1) за́ець (р. за́йця), диал.: за́янець (-нця), заю́ к (р. за́йка), сплюх (-ха), крива́к, довгоу́х;
- **зме́й и зми́й** – 1) зоол. Serpens – зми́й, (диал.) дзми́й (-і́я), ум. зми́йо́к (-йка́);
- **кедр**, бот. Cedrus – кедр, (диал.) ке́дра;
- **кукуруза** - (диал.) пші́нка, пшені́чка, кияшки.

2. Абстрактні поняття:

- **желáние** – бажáння, хоті́ння, хіть (р. хóти, часто диал. хі́ті);
- **забо́та** – кло́піт (-поту), (реже ж. р.) клопо́та (-ті́), (ум.) клопо́то́чка; (беспокойство) турбо́та, турбува́ння, (диал.) ту́рба;

- **зави́стливый** – за́здрий, за́здрісний, завидю́щий, завидливай, (диал.) заздре́нний;
- **запрещéние** – 1) (действ.) борóнення, заборóнювання, заборóнення, зака́зування чо́го кому́; 2) (действие или самый запрет) заборóна, зака́з (-зу), (диал.) спрет, зарі́к (-ро́ку).

3. Природні явища:

- **зарні́ца** – з 1) (утрен.) зірні́ця, (у) ра́нішня зоря́, (вечерняя) вечі́рня (вечеро́ва) зірні́ця, зоря́; 2) метеор. – мі́гавка, (диал.) мигу́шка;
- **искра** – і[і́]скра, (диал. скра, (г)і́скра), ска́лка, огні́на.

4. Предмети побуту:

- **кру́жка, кру́жечка** – 1) (для питья, глиняная или стеклянная) ку́холь (-хля), ку́хлик (- ка), кухля́тко, питу́н, питу́нчик, питуне́ць (-нця́), (металлическая) кварта́, (диал.) карва́тка, кавра́тка;
- **кувші́н** – глек (-ка и -ка́), гле́чик (-ка), (простой глиняный) гладу́ш (-ша), (кринка) гладу́щик (-ка), гладу́шка, (реже) гладі́шка; (жбан) жбан (-ну), диал.: джбан, (д)збан, ж[з]ба́но́к (-нка́);
- **ла́ва** – 1) ла́ва; (передвижная скамья) ослі́н (-ло́ну). 2) (диал.: мостки) кла́дка.

У словнику подані не лише діалектні слова, а й стійкі словосполучення:

- **движе́ние** – 5) движе́ние *вперёд* (о культуре = прогресс) – по́ступ; (к известной цели) прямува́ння, простува́ння, хід (р. хóду) до чо́го. *Дать делу* движе́ние – да́ти спра́ві хід, зру́шити спра́ву. *Дело лежит без движе́ния* – спра́ва не руша́є

наперёд, (*диал.*) діло лежить (в суді) без підвигу;

- **избавляются, избавятся** – (*спасатся*) визволятися, візволитися від чого *из* чого, відзволятися, відзволитися від чого, ря[а]туватися, виря[а]товуватися, віря[а]туватися з чого, **-виться от греха** – візволитися від гріха, відкупитися, (*диал.*) скупитися гріха;
- **калѣчик** – 1) калѣчик. *Свернуться -ком* – скрутитися калѣчиком, (*диал.*) скуробитися (скрутитися) у ковтюшок.

Отже у російсько-українських словниках 20-х рр. ХХ ст., зокрема у російсько-українському академічному словнику за редакцією А. Кримського та С. Єфремова, діалектна лексика представлена обмежено. У невеликих словниках до такої лексики ремарки

переважно не подані. У російсько-українському академічному словнику та деяких інших на позначення діалектної лексики використовуються ремарки *діалектне, західне, галицьке*. Більшість діалектних одиниць, поданих у російсько-українських словниках, належить до південно-західного наріччя української мови. У російсько-українському академічному словнику діалектна лексика представлена ширше ніж у інших російсько-українських словниках, охоплює більше коло вживання, детальніше паспортизована. Подальші дослідження цього напрямку можуть бути пов'язані з відстеженням діалектних одиниць, включених до російсько-українського академічного словника, у словниках, виданих пізніше, а також виявленням підходів до відображення діалектної лексики у російсько-українських словниках другої половини ХХ ст., початку ХХІ ст.

Список літератури

1. Бевзенко С.П. Українська діалектологія.- К., 1980.
2. Кульчицька Т. Українська лексикографія ХІІ-ХХ ст.: Бібліографічний покажчик Т. Кульчицька. – Львів, 1999. – 359 с.
3. Ізюмов О. Російсько-український словник /О. Ізюмов. – К. : Книгоспілка, 1926. – 660 с.
4. Перебендя І. Російсько-український словник : /Ів. Перебендя. В Київі : Видання Ів. Самоненка, [1918?]. – 192 с.
5. Практичний російсько-український словник /М. Йогансен, М. Наконечний, К. Німчинов, Б. Ткаченко. [Київ] : Державне видавництво України, 1926. – 238 с.
6. Російсько-український словник :[в 2 т.] /С. Іваницький, Ф. Шумлянський. – Вінниця : Відділ Народної освіти Подільської Народної управи, 1918. – 2 т.
7. Російсько-український словник /гол. ред. А.Е. Кримський [та ін.]; Українська академія наук, Комісія для складання словника української живої мови. [Київ]: Червоний шлях, 1924.
8. Сабалдир Г. Практичний російсько-український словник /Григор Сабалдир. Київ : Видавниче товариство "Час", 1926. – 436 с.
9. Словник російсько-український :стислий огляд /П. і П. Терпило. Київ : Вид-во Юрія Тищенка, 1918. – 303 с.
10. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. — К.: Наукова думка, 1970—1980.